

בעניין בא הרוג ברגליו / יצחק ברט

הספרות קבעו כי סיפור זה "אינו מתאים לאדם מאמין", ואחרים סיפרו שעגנון עצמו הצטער על סיומו של הסיפור.

מאמר זה יורכב משני חלקים, שאינם תלויים-בהכרח זה בזה. בראשון - המתפרסם בגיליון שאתם מחזיקים בידכם - אנסה לבחון את יסודותיו ההלכתיים של "והיה העקוב למישור". בחלק הבא - שיתפרסם אי"ה בגיליון הקרוב, אנסה לנתח את סיפורו של עגנון בכלים אגדתיים, ולא הלכתיים. כך, לאורך השבועיים הקרובים, ננסה לרדת לפשר דבריו של הרב קוק ולהבין את גישתו לספרות בכלל: על שום מה הפך דווקא סיפור זה ל"סיפור עברי ממש"⁴?

א. רקע

זה לא רבות בשנים ישוב בעיר בוצץ יע"א איש יהודי אחד כשר וישר ושמו מנשה-חיים הכהן מילידי ק"ק יזלוביץ⁵. פרנסתם של מנשה-חיים ואשתו קריינדיל-טשארני (=עטרה שחורה) הייתה מצויה ברווח מעסק חנות המכולת, עד אשר פגעה בהם יד המזל, והם ירדו מנכסיהם. בצוק העיתים, יצא מנשה-חיים לנסות את מזלו בקיבוץ נדבות, וביקש מרב העיר בוצץ מכתב שימליץ בעדו כדי שבכל עיר ועיר אשר יבוא יעשו עמו צדקה וחסד. מנשה-חיים יצא למסעו, אך עד מהרה בזבו את כל ממונו, ונאלץ למכור את כתב ההמלצה לקבצן אחד, שנתן לו בעדו סכום נכבד. הלך לו מנשה-חיים ליריד שבבלשקוביץ, הוציא את כל הממון שקיבל על בשר ויין לרוב, ובמקום לחזור לקריינדיל-טשארני אשתו שחיתכה לו זה כמה שנים בקוצר רוח, נאלץ לשוב לכתת רגליו לאסוף פרוטה לפרוטה עד שאסף סכום כסף ופנה לחזור לבוצץ. הקבצן, לאחר שקנה את כתב ההמלצה, שתה לשוכרה ומת בבית המרוח, ואנשי העיר מצאו בכליו את כתב ההמלצה וחשבו שהוא מנשה-חיים הכהן מהעיר בוצץ. ואכן, רבה של בוצץ ישב על המדוכה ההלכתית והצליח להתיר לעגונה המסכנה שבעלה מת במדינת הים להינשא לאדם אחר⁶. כשמנשה-חיים חזר לעיר בוצץ, מצא שקריינדיל-טשארני חוגגת באותו היום את

"זה כמה אני נלחם מלחמה פנימית, ורוח חזקה דוחפת אותי לדבר על דבר התשובה, וכל רעיונותי רק בה הם מרוכזים" - כך כתב הראי"ה קוק, רבה הראשי של ארץ ישראל, בפתיחת ספרו "אורות התשובה". המשיך הראי"ה וכתב: "ולדורנו - עדיין הדברים סתומים וצריכים ברור. הספרות, המשוטטת בכל הזויות שיש שם שירה וחיים, לא חדרה כלל לתוך אוצר החיים הנפלא הזה, אוצר התשובה".

דברים אלו נכתבו לקראת הוצאתו הראשונה של קובץ "אורות התשובה", בערב ראש השנה תרפ"ה. אולם כפי שמעיד הראי"ה, העיסוק בתשובה בכלל ובשילוב התשובה בספרות היהודית המתחדשת בפרט העסיקו אותו עוד שנים רבות קודם לכן. בקטע שנדפס ב"אורות התשובה" ממחברתו הראשונה, כתב הראי"ה:

"תפלה וצעקה ותשובה מעומקא דלבא, והתגלותה בפועל על המעשים בתקונם, מוכרחת להיות מוקדמת לכל הופעת אור השגה עליונה. ואי אפשר לספרות חשובה באמת להולד ולהופיע באור של חיים בעולם, כי-אם על ידי התגלותו של אור התשובה, המחודשת פני תבל כולה...". ("אורות התשובה" י', יא; "שמונה קבצים" א', תשי"ט).

אולי ממש באותה תקופה שבה ישב הראי"ה ביפו וחלם על ספרות של תשובה, ישב באותה עיר גם ר' שמואל יוסף עגנון, גדול הסופרים העבריים בעת החדשה, וכתב את ספרו הראשון - "והיה העקוב למישור"¹. על ספר קצר זה, העיד עגנון כי הוא התרקם במוחו בכת אחת בראשית חשוון תרע"א, ונכתב במשך "ארבעה ימים, כל יום מארבע שעות בבוקר עד ארבע שעות אחר הצהריים".

מייד לאחר פרסום "והיה העקוב למישור", עורר הספר הזה סערה בעולם התרבותי הצנוע של ארץ ישראל דאז. י"ח ברנר הי"ד, שנחשב אז לגדול סופרי הארץ, אמר כי "יש לו דרך ארץ מפני הספר הזה" ומשכן את חגורתו כדי להשיג כסף לפרסומו. דב קמחי, מחלוצי העלייה השנייה, סיפר כי ברנר האתאיסט היה יושב עם כתב היד של הספר החדש בידו, "וקורא לפני שורה אחר שורה... והוא מטעים בניגון כמי שקורא בתורה"². אולם התגובה המעניינת ביותר יצאה מפיו של הרב קוק, שקבע כי "זהו סיפור עברי באמת, נובע מן הצנורות בלא שום מחיצה" ("מעצמי אל עצמי" עמ' 191)³.

תגובתו של הרב קוק ל"והיה העקוב למישור" היא בעייתית ביותר. סיפורו של עגנון מותיר תחושה קשה ביותר על האדם המאמין הסביר הקורא סיפור זה. כפי שנראה להלן, חלק ממבקרי

4 תודתי נתונה לגב' רחל עופר, שבשיעורה על יצירותיו של עגנון עסקנו רבות בניתוח הסיפור הזה.

5 בנקודה זו, לפני שנמשיך ונזכיר לקורא את קיצורו של הסיפור הגאוני הזה, נזהיר: לא כדאי לקרוא את המאמר בלי לקרוא קודם לכן את הסיפור "והיה העקוב למישור" במקורו (בתוך קובץ "אלו ואלר" עמ' נז-קז). איני חושב שדעתי הצנועה מוסיפה משהו על דברי הראי"ה זצ"ל שצוטטו לעיל, ואף לא על דבריהם של מבקרי ספרות לרוב שהפליגו בשבחיו של הסיפור. מכל מקום, אם כי אפשר להבין את המאמר גם בלי לקרוא את הסיפור - הדבר אינו כדאי. קרא את הסיפור במקורו!

6 אין זה מענייננו במאמר זה לבחון את הכרעתו ההלכתית של הרב מבוצץ, להתיר את קריינדיל-טשארני על פי כתב ההמלצה. במהדורה הראשונה של "והיה העקוב למישור" הסתפק עגנון בתיאור קצר של התרת העגונה: "והרב בעומק שכלו צלל במימי הדעת והעלה היתר לקריינדיל-טשארני העלובה". לאחר שקיבל ביקורות רבות על פסיקה זו, החליף עגנון במהדורת תשי"ג את הפסיקה דלעיל בפסיקה ארוכה הרבה יותר, שבה פירט את היסודות שההיתר נשען עליהם ("אלו ואלר" עמ' קג-קיד). יהודה פרידלנדר (בתוך "על והיה העקוב למישור", מעמ' 211) טען כי אין די ביסודות אלו כדי להתיר עגונה, אך לענ"ד דבריו אינם משכנעים. רבים מגדולי הפוסקים כתבו כי ניתן לסמוך על סימנים מובהקים בכליו של המת (אף כי הדבר עומד בניגוד לפשט השולחן-ערוך), ובהחלט ייתכן שרבה של בוצץ תמך את יתדותיו באותם פוסקים.

1 הקובץ הראשון של שמונת הקבצים נכתב ע"י הראי"ה בשנים תרס"ז-תרע"ג. קשה לתארך בצורה מדויקת יותר את הפסקאות המצויות בו.

2 כל המובאות מתוך הספר "גם אהבתם גם שנאתם", חיים באר, הוצ' עם עובד תשס"ב, עמ' 132-139.

3 ראוי לציין שדברי הראי"ה הובאו על ידי עגנון, בהספדו לרב קוק, ולא ידוע לנו עליהם משום מקור אחר. ייתכן שיש לפקפק מעט באמינות הדברים שמביא הטבח בשבח עיסתו, ובפרט עגנון - שהעיד על עצמו כי הוא "אוהב אהבת נפש את שמואל יוסף עגנון" (ראה בפתיחת ספר "שתיקת השמיים" לעמוס עוז).

ליל שמירת הוולד - הלילה השמיני להולדת בנה מבעלה החדש. הוא ידע כי אם הוא יתוודע לאשתו האהובה, יטרוף את חיי בנה ויהפוך אותו לממזר, ויאסור אותה עליו ועל בעלה החדש. לכן, החליט לנדוד מהעיר, נע ונד בין בתי קברות שואל את נפשו למות ומקבל עליו ייסורים, ומיום ליום היה גופו הולך וכלה עד שנפח נפשו ומת. לפני מותו, סיפר את סיפור חייו לשומר בית הקברות, והוא העמיד את מצבת מנשה-חיים שהוקמה לכבוד הקבצן על הקבר הראוי לה. ומדי שנה עמדה קריינדיל-טשארני על קברו של מנשה-חיים האמיתי ודמעותיה ננערו לעפרו, תנצב"ה.

סיפור קצר זה זכה לעשרות פרשנויות של מבקרים מכל גוונים הקשת הספרותית⁷. היו שראו בו תיאור לאהבתם הנאמנה של איש ואשתו הגוברת על כל המשברים והקשיים⁸, היו שראו בו תלונה על תוצאות המהפך הקפיטליסטי ברחוב היהודי⁹, והיו שהאריכו לידן במקורות התנ"כיים, ההלכתיים, האגדיים וההיסטוריים שעגנון משלב בסיפור¹⁰. המבקרים אף לא הצליחו להגיע לעמדה אחידה אודות סגנונו של "והיה העקוב למישור": האם זהו סיפור חסידי, אגדה, סיפור עממי, דרמה או אולי טרגדיה? לכל אחד מסגנונות אלו קווים מאפיינים ייחודיים, והקביעה כיצד לסווג את "והיה העקוב למישור" משפיעה על הבנת הסיפור, מוקדו והמסר הנלמד ממנו. ברוך קורצווייל, גדול מבקרי עגנון, קבע בהשתאות כי "כמעט אין למצוא בסיפוריו המאוחרים [של עגנון] נושא אמנותי שכבר לא הועלה בזעיר אנפין ביצירת הנעורים המזהירה הזאת".

דומה, כי הויכוח החריף ביותר בין מבקרי הסיפור נסוב אודות דמותו הדתית של מנשה-חיים, גיבורו של "והיה העקוב למישור". מוקד הויכוח הוא מובן מאליו: לכאורה, הפתרון הדתי-הלכתי לדילמה של מנשה-חיים הוא אחד ויחיד - גלות את זהותו, כדי לפרסם שהבן שנולד לקריינדיל-טשארני הוא ממזר וכדי למנוע ממנה לחיות בחטא עם בעלה החדש. בניגוד חריף לכך, מנשה-חיים בוחר לברוח מהעיר, ובכך מאפשר את היטמעות הממזר בעם ישראל ואת המשך חייה של קריינדיל-טשארני עם אדם האסור לה. מסיבה זו, קבעו מבקרים רבים (ובראשם ברוך קורצווייל) כי "כבר ב'והיה העקוב למישור' מעמיד עגנון את הבעיה הדתית, על כל הנורא והפרדוקסאלי שבה". שמעון מנחם לאור, מבקר דתי-חרדי, כתב על סיפור זה כי הוא "ראוי להיות נחשב עם מיטב הספרות העברית שברוסיה ובארץ ישראל... אבל סופו אינו ראוי לאיש ירא וחרד כמנשה-

חיים ולא למספר בלשון ובסגנון כזה"¹¹. "הגע בעצמך" - המשיך לאזר וכתב - "איש צדיק ותמים יודע בעצמו שהוא חי ובאשתו שהיא אשת איש ורואה שהיא דרה עם אחר ויולדת לו בן, והוא כובש פניו בקרקע ושותק ונוטל סודו עמו אל קברו להרבות ממזרים בישראל! שום אדם ירא שמיים לא יתנהג כן". באופן חריף ביותר, הובעה ביקורת זו על ידי פרופ' דב סדן, שהיה גם ידיד אישי של עגנון:

"הסיפור 'והיה העקוב למישור' אינו מתאים לרוח היהדות. סופו הוא כישלון ממש... ועגנון הצטער עליו כל ימיו".

הביקורת הדתית על "והיה העקוב למישור" יכולה להתבטא בשתי דרכים שונות. יש שהפנו את חיצו הביקורת כלפי מנשה-חיים, וטענו כי הוא בחר באפשרות הלא-נכונה. לטענתם, באחזתו בפלך השתיקה, נטש מנשה-חיים למעשה את סולם הערכים הדתי, והעדיף את טובת אשתו וילדה הרך על פני הטובה האמיתית¹². לעומתם, יש שטענו כלפי עגנון טענה כבדה בהרבה: מעיון בסיפור, מתברר כי בסוף ימיו זכה מנשה-חיים למירוק עוונותיו ולסליחה שלמה מאת בורא העולם, עד שזכה לשם ושארית ונשמתו אף נצרה (כרמזו בראשי התיבות המסיימים את הסיפור) בצרור החיים. אם כך, הרי שעגנון רומז שהקב"ה עצמו מבכר, כביכול, את בחירתו של מנשה-חיים על פני הבחירה ה'הלכתית'. כאן הטענה אינה מופנית כלפי מנשה-חיים, אלא כלפי עגנון: הוא רומז כי סולם הערכים הדתי הנכון, שאף הקב"ה מצדד בו, אינו סולם הערכים ההלכתי אלא סולם ערכים אחר, וכי בסולם הערכים הזה - טובתה של קריינדיל-טשארני בעולם הזה עומדת מעל הבעייתיות שבחייה בחטא עם אדם שאינו בעלה ומעל החובה שלא להרבות ממזרים בישראל¹³. עגנון מציג כאן עמדה רדיקלית, הטוענת כי לעיתים רצונו של ריבון העולמים אינו עולה בקנה אחד עם הכרעתה של ההלכה¹⁴.

גישה שלישית לפתרון המתח הדתי שב"והיה העקוב למישור" טוענת כי הסיפור אינו עומד כלל בסתירה לעמדה הדתית הקלאסית. הרב חנן פורת, ב"מעט מן האור" לפרשת מקץ¹⁵, כתב כי "מנשה-חיים, הנחשב בשתיקה לבל ירוס את בית אשתו, הרי

11 המובאה ממאמרו של לאזר והמובאה הבאה, מפי דב סדן, מצוטטות במאמרה של שרה הלפרין, "לאופיה היהודי של הטראגדיה 'והיה העקוב למישור'", בתוך "על והיה העקוב למישור" מעמ' 177.

12 נראה שזוהי דעתו של הרב יובל שרלו, בשיעור שהעביר אודות התשובה (www.tora.co.il/shiurim/yuval%5Ctshuva_kook1.doc): "זה סיפור של התנגשות מובהקת בין מוסר לבין הלכה, כמעט אנטי-הלכתי. ש"י עגנון הכריע בסיפור הזה שהפתרון הוא הפתרון המוסרי. יש ויכוח אם היה ש"י עגנון אפיקורוס בלבוש דתי או דתי בלבוש אפיקורוס...". אמנם, הרב שרלו עצמו עומד על העובדה שהראי"ה זצ"ל התייחס לסיפור "והיה העקוב למישור" בצורה חיובית (אם נקבל את עדותו של ש"י עגנון על עיסתו).

13 נראה שזוהי דעתו של הלל וייס, במאמרו על הסיפור (בתוך "על והיה העקוב למישור" מעמ' 81): "את הנשגב ביצירה רואה אני במרדו של 'האדם הקטן'... בא-לוהות, המודה לו על צדקתו. המחוקק, או אמן המצבות, מכיר באמת, ולכן מציב את המצבה לראוי לה, ומאשר בכך את מעשהו ה'אנטי-הלכתי' של מנשה-חיים. מרדו של מנשה-חיים זוכה להכרה - הוא נצרך בצרור החיים... בסיפורו של עגנון עושה הא-ל מעשה לפנים משורת ההלכה...".

14 בעולם המחשבה היהודי, גישה כזו מוכרת לנו ממאמרי חז"ל אודות "טובה עבירה לשמה" וכו'.

15 תשס"ג - http://www.tora.co.il/parasha/mikez_63.htm.

7 אוסף של פרשנויות לסיפור זה - בשם הבנאלי "על והיה העקוב למישור" - יצא לאור בעריכתו של יהודה פרידלנדר, הוצ' אוניברסיטת בר אילן תשנ"ג. לאוסף זה נתייחס רבות בהמשך המאמר ובמאמר שיתפרסם בשבוע הבא.

8 ראה דבריו של פישל לחובר, בתוך "על והיה העקוב למישור" מעמ' 13.

9 ישראל רוזנצווייג, בתוך "על והיה העקוב למישור" מעמ' 39.

10 נזכיר במיוחד את הניסיון למצוא מהו הסיפור הקמאי, שממנו שאב עגנון את הרעיון לסיפור "והיה העקוב למישור". אברהם יערי ("על והיה העקוב למישור" מעמ' 21) גילה את הסיפור "דער יורד", שנדפס בינה בשנת 1855, שעלילתו דומה בצורה מפתיעה לעלילת "והיה העקוב למישור". אחריו, גילו המבקרים סיפורים נוספים שאולי עמדו לפני עגנון בבואו להעלות את סיפורו על הכתב. לואיס לנדאו ("על והיה העקוב למישור" מעמ' 145) מציינת סיפור על ה"נודע ביהודה" וסיפור נוסף על הרב שמלקי מניקולשפורג.

ומה אם האישה לא הייתה יכולה לדעת שבעלה עדיין חי? במקרה זה, המשנה קובעת שהיא מותרת לחזור לבעלה הראשון:

”ואם ניסת שלא ברשות - מותרת לחזור לו”

(משנה יבמות פז:).

אם האישה שמעה עדות של שני עדים שבעלה מת - היא מותרת מייד, ואינה צריכה לקבל אישור פורמלי מבית הדין. אם אחר כך בא בעלה - כיוון שהיא סמכה בתמימות על שני העדים, ולא יכלה לדעת שבעלה עדיין חי - אין מחמירים עליה, היא מותרת לחזור לבעלה הראשון ורק ילדיה מהבעל השני הם ממזרים.

להלכה, הגמרא אינה מקבלת את הסיפא של המשנה, וקובעת שאפילו אם באו שני עדים והעידו שהבעל מת, ולאחר זמן הוא חזר - האישה אסורה על שני הבעלים וילדיה משניהם הם ממזרים¹⁹. רוב הראשונים (פרט לבעל-המאור) פסקו כדעה המחמירה, אך נחלקו בהסבר מדוע האישה נאסרת למרות שלא יכלה לעשות דבר: יש שכתבו שחכמים קנסו את האישה למרות שהיא שוגגת, יש שהסבירו שקיים חשש שמא האנשים יחשבו שהבעל הראשון החזיר את גרושתו לאחר שנישאה לאדם אחר, ויש שפירשו שהאישה לא דייקה מספיק²⁰. הנוקטים בסברה האחרונה הסבירו שהאישה הייתה צריכה לחקור ולברוק, לא להשאיר אבן על אבן, ולברר אם בעלה חי. אפילו אם בית הדין פסק שהאישה מותרת להינשא - היה לה ללכת לבית דין גדול יותר, כדי לברר את הדבר לאשורו.

מה היה, אם כן, פוסק רבה של בוצץ לקריינדיל-טשארני, אילו מנשה-חיים היה מגלה לה את זהותו? הילד שנולד הוא ממזר מדאורייתא, ולפי מה שראינו - קריינדיל-טשארני אמורה להיאסר על שני בעליה, וכך אכן כותב עגנון; אולם למעשה - הדבר אינו כה פשוט. החיד"א נשאל אודות גוי אחד, שהיה חייב חובות הרבה ולכן עשה עצמו כאילו הוא חולה, וכשמת אדם אחר שהיה דומה לו בגובה ובתואר - הניח בלילה את גופתו במיטתו שלו, וברח. כשאשתו קמה - חשבה שבעלה מת, ונישאה לגוי אחר והולידה ממנו בנים. לאחר זמן, אותו הגוי הראשון התעשר וחזר לאשתו, ותבע אותה לדין. החיד"א כותב כי "יש להסתפק, אם ח"ו אירע בישראל כמעשהו ממנו - אם אשה זו שוגגת ומותרת לבעלה הבורח", ומסביר את שני צדדי הספק:

”דהא דקיימא לן דהורוה בית-דין להינשא ובא בעלה תצא מזה ומזה - נראה דהיינו דווקא בית-דין דעלמא, דהווי ליה לשאול פי בית-דין יותר חשוב. אבל אם נישאה על פי בית-דין גדול של שבעים ואחד - מותרת לחזור לבעלה הראשון, דחשיבא שוגגת... ואם כך, הכא בנדון זה, דמצאתו מת ובפרסום גדול נקבר - יש לומר דהוי

הוא בן דמותו של יוסף הצדיק האוחז בפלך של שתיקה לבל יהרס בית אבא”. הרב חנן פורת מצניע את הבעייתיות ההלכתית שבהתנהגותו של מנשה-חיים (ואת הפער ההלכתי המובהק שבין אחיזתו בפלך השתיקה לבין אחיזתו של יוסף באותו פלך עצמו), ומדגיש את ההערכה המוסרית לאדם שבחר בשתיקה כדי שלא להרוס את בית אשתו. בדומה לכך, כותב אברהם קריב כי מנשה-חיים “בחר לעצמו את המוצא הקשה ביותר ואת התוצאות החמורות ביותר... בתוך טעותו מבחינת ההלכה נהג כיהודי כשר בתכלית ואף כבעל תשובה על קלקלותיו הקודמות”¹⁶. להערכות אלו, ניתן לצרף את דבריו של הראי"ה קוק שצוטטו לעיל (אמנם על פי עדותו של עגנון) - “זהו סיפור עברי באמת, נובע מן הצנורות בלא שום מחיצה”.

ב. היסודות ההלכתיים

באופן בסיסי, כידוע, נפסקת ההלכה בבית הדין על פי עדותם של שני עדים: “לא יקום עד אחד באיש לכל עון ולכל חטאת בכל חטא אשר יחטא, על פי שני עדים או על פי שלשה עדים יקום דבר” (דברים י"ט, טו). במיוחד, יודעים אנו ש"אין דבר שבערוה פחות משניים" (גיטין ב:), ודיינים העוסקים בעניינים הקשורים למעמד אישי אינם רשאים להתחשב בפחות משני עדים כשרים.

למרות זאת, העידו גדולי התנאים שבעדות שנועדה להתיר אישה להינשא - מאמינים אפילו לעד אחד, ואפילו אם הוא קרוב או פסול: “מקובלני מרבן גמליאל הזקן, שמשאיין את האשה על פי עד אחד... והוחזקו להיות משיאין עד מפי עד, מפי עבד, מפי אשה, מפי שפחה” (משנה יבמות קכב:). הסיבה לקולא מפליגה זו היא כפולה: ראשית - “משום עיגונא אקילו בה רבנן” (יבמות פח:), ושנית - חזקה על האישה שתדייק היטב, ולא תבקש מבית הדין להתירה אלא אם ברור לה מעל לכל ספק שאכן הוא מת.

מה דינה של אישה שחשבה שבעלה מת, נישאה לאדם אחר ולבסוף בעלה הראשון שב? מדאורייתא, הנישואין השניים הם חסרי תוקף לחלוטין (שהרי אין אדם יכול להינשא לאשת-איש), והילדים שנולדו מהבעל השני הם ממזרים. כיוון שהאישה לא בגדה בבעלה הראשון מדעת - היא אינה נאסרת עליו, ומותרת לחזור לו. למרות זאת, חז"ל רצו לוודא שאכן האישה תיזהר בקביעתה שבעלה מת, ולכן קבעו סנקציה חריפה כנגד אישה שטעתה בקביעת מות בעלה:

”האשה שהלך בעלה למדינת הים, ובאו ואמרו לה מת בעליך, וניסת, ואחר כך בא בעלה - תצא מזה ומזה, וצריכה גט מזה ומזה, ואין לה כתובה... לא על זה ולא על זה... והולד ממזר מזה ומזה”¹⁸ (משנה יבמות פז:).

הגמרא מנמקת דין זה: “מתוך חומר שהחמרת עליה בסופה - הקלת עליה בתחלה”, כלומר - מתוך שהקלו בדיני קבלת העדות, החמירו בדיני אישה שנישאה כאשר בעלה עדיין חי.

16 בתוך “על והיה העקוב למישור” מעמ' 121.

17 היסודות ההלכתיים לדין “בא הרוג ברגליו” עד חתימת הגמרא מופיעים בפירוט רב במאמר “מכבשונה של האישות - לחקר הלכות אישיות בישראל”, פ. דייק (דיקשטיין), בתוך “ספר אסף”, הוצ' מוסד הרב קוק תש"ג, מעמ' 201. המאמר גם מביא לדין זה הסברים רעיוניים, ואף משווה אותו לפסקי-דין בשיטות משפט אחרות.

18 כמובן, ילדים שנולדו לאישה מבעלה הראשון לפני נישואיה לבעל השני - אינם ממזרים.

19 דוגמא מעניינת לדין זה הוא סיפורו של אבימלך מלך גרר (בראשית פרק כ'). כאשר אברהם ושרה ירדו לגרר, אברהם טען ששרה היא אחותו ולא אשתו. אבימלך לקח אותה לביתו, והקב"ה אמר לו “הינך מת על האישה אשר לקחת”. אבימלך טען: “הגוי גם צדיק תהרוג! הלוא הוא אמר אחותי היא, והיא גם היא אמרה אחי הוא! בתום לבבי ובניקיון כפי עשיתי זאת”, והקב"ה השיב לו: “גם אנוכי ידעתי כי בתום לבבך עשית זאת... על כן לא נתתיה לנגוע אליך”. מובן מכאן, שלו אבימלך היה בא על שרה - למרות שהדבר היה נעשה, מבחינתו, באונס גמור וללא שום כוונת זדון - הוא היה מתחייב מיתה. מכאן, שאישה שבגדה בבעלה, גם אם עשתה זאת ללא כוונה - חייבת להיענש. וראה עוד במאמרו של פ. דייקן, לעיל הערה 17.

20 עיין בכל אלו ב”אוצר הפוסקים”, אבן-העזר סי' י"ז ס"ק תקכ אות א.

שוגגת ודאי, דלא סלקא דעתא ערמה כזו והוא דבר רחוק מן הדעת, ואנן סהדי דהוי שוגגת ודאי. ואין לומר שהווי ליה למידק, דלפי הצעת כל המעשה - לא שייך בהא. וצריך להתיישב לדינא

(שו"ת "חיים שאל" ח"א סי' ע"ד אות מ).

לדעת החיד"א, אם כן, כאשר הבעל רימה את האישה ולא הייתה לה שום דרך לדעת שבעלה עדיין חי - היא מותרת לחזור לו²¹. מכאן, ייתכן שגם בסיפור "והיה העקוב למישור" - קריינדיל-טשארני הייתה מותרת לחזור למנשה-חיים, אם כי ילדה מהבעל השני ודאי היה מוכרז כממזר²².

האם לפי ההלכה חייב מנשה-חיים להודיע את זהותו לקריינדיל-טשארני? שאלה זו היא מורכבת ביותר. עגנון כותב שמנשה-חיים חייב להתודע לאשתו, שכן אחרת הוא "מרבה ממזרים בישראל"; אולם למעשה - יודעים אנו ש"משפחה שנטמעה - נטמעה", ודווקא אם מנשה-חיים יגלה את זהותו - הוא ירבה ממזרים בישראל²³. פרט לכך, סביר להניח, שאילו מנשה-חיים היה מגיע לסעודת הברית ומכריז בקול גדול שהוא בעלה האמיתי של קריינדיל-טשארני - איש לא היה מאמין לו, ולכן אין עליו שום חובה לעשות זאת.

נבהיר את דברינו: עגנון כותב במפורש שמנשה-חיים הסתובב בבוצץ אך "כל מי שפגש לא הכירו", ומכאן שאיש לא היה יכול להעיד בוודאות שזהו מנשה-חיים שהוכרז כמת ונקבר. לכן, לכאורה, אין טעם שמנשה-חיים ילך לסעודת הברית ויכריז בקול גדול כי הוא הבעל האבוד, שכן ממילא איש לא יוכל להעיד בוודאות שאכן הוא מנשה-חיים, ולכן התינוק שזה עתה נולד ממילא לא ייהפך לממזר. אמנם, ייתכן שקריינדיל-טשארני הייתה מזהה את אישה לשעבר (כפי שאכן מתרחש בסיפורי העם המקבילים לסיפור זה), אולם גם אז - עדיין אין שום הוכחה לכך שהיא אסורה על שני בעליה. במקרה כזה, אם קריינדיל-טשארני היתה טוענת בוודאות שבא ההרוג ברגליו בלי שאיש יוכל להעיד לטובתו - היא הייתה נאסרת על שני בעליה רק מדין "שוויא אנפשיה חתיכה דאסורה" (למרות שאובייקטיבית - הם מותרים).

במצב עניינים כזה, האם מנשה-חיים חייב לגלות את זהותו? נראה, שאין עליו כל חובה כזו. אפילו אם הוא יגלה את זהותו - נאמנותו לא תהיה מדיני הנאמנות הרגילים, אלא רק מדין "שוויא אנפשיה"²⁴. לכן, אם לא יפרסם את זהותו - אשתו לא תהפוך את בעלה החדש לחתיכה של איסור, והיא תהיה מותרת לו לחלוטין. ממילא, פרסום זהותו של מנשה-חיים לא ישיג תוצאה ישירה במישור האובייקטיבי-הלכתי, אלא רק במישור דעתה של האישה (ואולי כתוצאה מכך - גם במישור ההלכתי), ולכן הוא אינו חייב לעשות זאת²⁵.

ג. סיכום ביניים

למסקנה, אם כן, כלל לא ברור שמנשה-חיים נהג שלא כהלכה. ייתכן שאלמלא הוא היה כהן, ולו הוא היה שואל שאלת רב - היה הרב אומר לו שלא יגלה את עצמו, וגם אילו היה מגלה את זהותו - ייתכן שאשתו הייתה מותרת לו.

שאלה זו היא קריטית לביורר יחסינו למנשה-חיים ולנטרול המתח הדתי הקיים בסיפור, וייתכן שהיא אף בעלת משמעות להבנת דבריו של הרב קוק; אך בכל זאת - בשבוע הבא ננסה להתעלם ממנה. ברור שעגנון מוביל אותנו למסקנה שמנשה-חיים נהג שלא כהלכה, ועלינו לצאת מתוך נקודת הנחה זו ולנתח את הסיפור לעומק. כפי שנראה בשבוע הבא, אפילו אם נניח שמנשה-חיים היה צריך לגלות את זהותו כדי לפרסם שבנה של קריינדיל-טשארני הוא ממזר - עדיין ראוי הסיפור לתואר "סיפור עברי ממש", כפי שהוא כונה בפיו של הרא"ה. במקרה זה, אין זאת בשל המסרים ההלכתיים העולים ממנו אלא בשל האופן שבו הוא מתאר את כוחה המופלא של התשובה.

ערב ראש חודש אייר

21 עיין גם ב"אוצר הפוסקים", אבן-העזר סי' י"ז ס"ק תיח אות ג.

22 אמנם, נראה שגם החיד"א יודה שאישה שהותרה להינשא על פי סימנים מובהקים בכלים ואחר כך בא בעלה - אינה מותרת לו, כיוון שהיא אינה שוגגת לחלוטין (בניגוד לאישה שהותרה להינשא על פי שני עדים).

כמו כן, העירני בצדק ר' עמיחי פרלמן שדינו של מנשה-חיים הכהן שונה מדינו של אדם רגיל, שכן כהן אסור באנוסה. מעניין לציין שבמהדורה הראשונה של הסיפור "והיה העקוב למישור", עגנון הסביר את פשר הבעיה ההלכתית בכך שמנשה-חיים הוא כהן, ולא יוכל לשוב לאשתו אחרי שנטמאה לאיש אחר. במהדורות הבאות, שינה עגנון את הניסוח והבהיר שכל אדם מישראל, ולא רק כהן, אסור לחזור לאשתו אחרי שנישאה לאיש אחר. אמנם, לדברי החיד"א (כפי שהעיר עמיחי) עדיין קיימת הבחנה בין כהן לבין אדם מישראל, אם אשתו בגדה בו באונס גמור.

23 הרב יובל שרלו נשאל שאלה דומה, אודות אדם שיודע במשפחה מסוימת שהיא משפחת גויים שנטמעה, ושואל אם עליו לגלות זאת כדי שיתגיירו. הוא אינו פוסק בשאלה, אלא כותב שהיא כבדה מדי עבורו (www.moreshet.co.il/shut/shut2.asp?id=10409). ועיין גם בתשובה נוספת של הרב שרלו - www.moreshet.co.il/shut/shut2.asp?id=1136

24 נראה שדברינו הם גם לפי הדעה ש"שוויא אנפשיה" מבוסס על נאמנות מיוחדת של האדם על עצמו, אך ודאי הם נכונים למ"ד ש"שוויא אנפשיה" מבוסס על נדר.

25 וכך אכן אמר לי רב חשוב, שאם בית הדין ממילא לא יאמין לעדותו של מנשה-חיים - אסור לו לגלות את עצמו, כדי שלא להוציא לעז לשווא על מי שנחשב (וימשיך להיחשב) ליהודי כשר. מר' ארל"ה הראל שמעתי שאכן יש פוסק שכתב שבמקרה של "בא הרוג ברגליו", אם ההרוג בא לשאול את דעת בית הדין - יאמרו לו שילך ולא יגלה שהוא חי, אך לא הצלחתי למצוא מקור לזה.